

Expressies van emotie en ontroering

Het helend vermogen van kunstproductie

Dit beeld uit West-Afrika symboliseert dat menselijk lijden universeel is en dat een heftige buikpijn ieder kind van streek maakt, waar ook ter wereld

Tot 31 december van dit jaar kan men in het Afrika Museum te Berg en Dal, bij Nijmegen, de tentoonstelling "Hemelse Kruiden en Aardse Kwalen" bezichtigen (zie ook Pharmaceutisch Weekblad 1999;134(17):616). Hoogleraar Medische Antropologie Sjaak van der Geest sprak bij de opening van deze tentoonstelling de volgende tekst uit.

Sjaak van der Geest

Ziekte en pogingen om beter te worden staan aan de oorsprong van de mooiste creaties in de menselijke kunst. De duidelijkste voorbeelden daarvan vinden we waarschijnlijk in de literatuur. Ziekte is een van de meest dramatische gebeurtenissen in het leven van mensen, dus een onuitputtelijk thema voor schrijvers en dichters.

Ziekte en pijn zijn echter niet alleen onderwerpen waarover men schrijft, maar ook ervaringen van waaruit men tot schrijven komt. Ziekte, net als iedere andere vorm van lijden, zet tot schrijven aan, is een uitdaging aan het creatieve vermogen. Schrijven is een manier om het lijden te overwinnen. De Deense schrijfster Isak Dinesen heeft die gedachte treffend uitgedrukt: "Elke pijn wordt draagbaar als je er een verhaal van maakt." Schrijven, kortom, is een therapie, een medicijn.

Maar dat geldt niet alleen voor de literaire kunst. Iedere vorm van kunstproductie heeft dat helend vermogen. In de laatste jaren van zijn leven werd Renoir geplaagd door een pijnlijke artritis. Hij kon nauwelijks zijn penseel nog vasthouden maar hij schilderde de meest levenslustige taferelen. Beethoven componeerde zijn Pastorale toen hij stokdoof en zwaar depressief was. Paul Klee had zijn productiefste periode toen hij aan een ernstige huidziekte, sclerodermie, leed en vereenzaamde. "Ik schiep om niet te huilen", schreef hij.

Pijn en leed, zeggen sommigen, brengen de diepere ervaring teweeg die tot kunst voert. Ziekte intensiveert de gevoelens en biedt een andere kijk op de werkelijkheid. De confrontatie met pijn en aftakeling en berderf verhoogt de vreugde om het schone. Eigenlijk

zou je ziek moeten zijn om kunst te kunnen maken. Wie zich kerngezond voelt, begrijpt niets van het leven en is niet tot kunst in staat. Kunst, zou men kunnen zeggen, is een symptoom van ziekte, ziekte-aan-het-leven. Kunst is het gevecht tegen de dood. Ik zou u willen voorstellen op die manier ook naar de kunstwerken te kijken die op deze tentoonstelling bij elkaar gebracht zijn.

Symbolen

Wat ik tot nu toe gezegd heb, moet mijn uitspraak ondersteunen dat er geneeskunde (en ziekte) in de kunst zit. Anders gezegd: we kunnen kunst beter op waarde schatten, als we iets begrijpen van het medische verhaal dat erachter steekt. Maar ik wil het ook over die andere stelling hebben: er zit 'kunst' in de geneeskunde en in medicijnen.

Geneeskunde heeft alles te maken met gevoel, ontroering, schoonheid, symboliek, betekenis. We begrijpen meer van ziekte en van medicijnen en hun

*Medicijnen en geneeskundige handelingen
zijn symbolen die een betekenis hebben en
mede dankzij die betekenis genezing brengen*

werking als we ze beschouwen als kunstuitingen: als expressies van emotie en ontroering. Medicijnen en geneeskundige handelingen zijn symbolen die een betekenis hebben en mede dankzij die betekenis genezing brengen. Nu zijn we misschien wel geneigd dat aan te nemen voor andere medische tradities, bijvoorbeeld Afrikaanse, maar veel minder als het over onze eigen wetenschappelijke geneeskunde gaat.

Kunstenmakers

Als de behandeling door een kruidendokter, een sjamaan of een gebedsgenezer helpt, zijn we gauw geneigd dat toe te schrijven aan de symbolische kracht van de behandeling. De indruk die de attributen, het optreden van de genezer, en de gehele sfeer tijdens de behandeling maken op de patiënt, hebben een genezend effect. De verklaring moet gezocht worden in de symboliek, de 'performance', in 'de kunst' zou je kunnen zeggen. We spreken van 'suggestie', of 'placebo-effect'. Vaak is dat denigrerend bedoeld: dit is geen echte geneeskunde en de beoefenaars zijn 'kunstenmakers'. Ik kan met die verklaring leven omdat hij voor mij niets denigrerends heeft.

De kracht van een goede Afrikaanse genezer is, zoals Peter de Smet in een beschouwing over deze tentoonstelling schrijft, dat hij verbanden kan leggen. Hij zoekt de oorzaak van het ongeluk of de ziekte van iemand in diens relaties met zijn fysieke, sociale en religieuze omgeving en biedt daarmee uitzicht op genezing. Hij heeft een boodschap die breuken heelt en orde herstelt. Woorden, gebaren en attributen ondersteunen die therapeutische actie. Deze tentoonstelling laat ons enkele van die attributen zien:

medicijnen, maar tegelijkertijd symbolische objecten die naar iets verwijzen, communicatiemiddelen die de patiënt inzicht geven of in een bepaalde stemming brengen.

Belofte

Medicijnen hebben metaforische kwaliteiten, dat wil zeggen dat zij de patiënt iets verduidelijken, iets concreet maken door het met iets anders te vergelijken. Kleur kan daarbij een belangrijke rol spelen, of vorm, of smaak, of geur. De metaforische werking is derhalve dat de patiënt met behulp van een aansprekend beeld aangemoedigd wordt zijn probleem op een bepaalde manier te zien en de genezing in een bepaalde richting te zoeken. Wat die verklaring precies inhoudt is misschien niet eens zo belangrijk; het gaat erom dat er een verklaring is die de weg wijst naar een geneesmiddel en dat er – omgekeerd – een geneesmiddel is dat de juistheid van de verklaring bevestigt. Net als een muziekstuk of een schilderij of een gedicht, brengt het medicijn ons in een bepaalde stemming.

Bestaan zulke symbolische medicijnen alleen in exotische en alternatieve medische tradities? Of zit er ook symboliek, metaforiek en kunst in onze eigen geneeskunde? Ik ben ervan overtuigd dat dat laatste het geval is. De beste doktoren en verpleegkundigen zijn evenals hun Afrikaanse traditionele collega's kunstenaars of, om een positievere term te gebruiken, kunstenaars. Ze zijn in staat om met woord en gebaar en met gebruik van attributen hun patiënten hoop en vertrouwen en – in het verlengde daarvan – genezing te brengen. Evenals de kruiden, de kunstig bewerkte amuletten en de terracotta beeldjes, brengen onze farmaceutische producten communicatie tot stand, ze hebben een boodschap en verleiden ons de kwaal op een bepaalde wijze te zien. De boodschap van het medicijn is dat dit de kwaal is, dat hij daarvandaan komt en dat hij behandeld kan worden. Net als een metafoor maakt een medicijn iets concreet wat voorheen vaag en ongrijpbaar was. Het medicijn heeft een belofte; het schept hoop.

Placebo-effect

Als onze farma alleen chemische substanties waren, zouden we nooit hun indrukwekkende effectiviteit kunnen verklaren. Wetenschappelijke testen van de farmaceutische industrie laten zien dat voor diverse medicijnen het placebo-effect vijftig procent en hoger is. Vijftig procent of meer van het succes moet, volgens deze experimenten, toegeschreven worden aan iets anders dan de fysiologische werking van het medicijn. Medicijnen zijn, behalve chemische substanties, betekenisvolle objecten die mede door hun boodschap, hun symbolische verwijzing, iets teweegbrengen. De slaaptablet zegt: je kunt slapen en je valt in slaap. De pepill belooft een erectie, de plaspil een plas, en de pijnstillers een einde aan de pijn. Alle beloften komen uit.

Maar kan men dat 'symbool' noemen, of metafoor, of zelfs kunst? Onze visuele verbeelding van

[1631]

symbool, emotie en ontroering zit teveel vast aan stereotiepe beelden van bloemen, zorgende handen en zonsondergangen. Medische apparatuur en steriele instrumenten kunnen ook poëtisch zijn en emoties oproepen. Zij produceren bij patiënten en bij leden van de medische staf gevoelens van geloof, hoop en vertrouwen, onontbeerlijke ingrediënten voor het genezingsproces.

Praktische betekenis

Wat is de praktische betekenis van dit alles? De gastconservator van deze tentoonstelling is een etnofarmacoloog en een uitgebreide verslaglegging van zijn collectie van medische kunstvoorwerpen is gepubliceerd in een wetenschappelijk tijdschrift en in de catalogus bij deze tentoonstelling [12]. Wat voor lessen kunnen de etnofarmacologen trekken uit het werk van deze collega?

Etnofarmacologen hebben zich vooral ingespannen om de wetenschappelijke waarde van allerlei geneeskrachtige kruiden te onderzoeken. Zij hebben eerder gezocht voor niet-westerse medische tradities

*Zowel hun als onze medicijnen
zijn religieuze attributen, sacramenten,
zowel hun als onze medicijnen zijn hemels*

door aan te tonen, op grond van degelijk laboratorium-onderzoek, dat hun kruiden stoffen bevatten die evenzeer therapeutische kwaliteit hebben als de farmaca van onze eigen industrie.

Deze inspanningen zijn van groot belang geweest en hebben een gezonde dosis "tegengif" opgeleverd tegen

de ethnocentrische geringschatting die er in het Westen heerst ten aanzien van bijvoorbeeld Afrikaanse geneeswijzen en geneesmiddelen. Toch zit er ook in dat 'eerherstel' enig ethnocentrisme. Medicinale kruiden worden geprezen omdat ze aan dezelfde criteria (zouden) voldoen als onze geneesmiddelen.

Deze tentoonstelling vraagt echter aandacht voor de symbolische waarde en werking van Afrikaanse geneesmiddelen. De eerste conclusie die etnofarmacologen uit deze tentoonstelling kunnen trekken is dat zij in hun onderzoek naar de chemie van deze kruiden ook oog moeten hebben voor hun culturele en metafysische bestanddelen, als zij verklaringen zoeken voor de werkzaamheid van deze geneesmiddelen.

Geloof

De tweede conclusie heeft betrekking op het prefix 'etno' in de naam van hun discipline. 'Etno' suggereert dat er een verschil is tussen hen en ons, tussen hun medicijnen en de onze. Zij zijn 'etno', wij niet. Zij hebben cultuur en religie, wij wetenschap. Dat roept misverstanden op. Zowel 'zij' als 'wij' profiteren dankbaar van chemie en kunst/symboliek bij het gebruik van medicijnen. Zij geloven in voorouders, wij in de canons van de wetenschap. Zij geloven in de waarzegger, wij in het laboratorium. ●ns geloof is niet minder religieus dan het hunne. Zowel hun als onze medicijnen zijn religieuze attributen, sacramenten, zowel hun als onze medicijnen zijn hemels ●

LITERATUUR

- 1 De Smet PAGM. Traditional pharmacology and medicine in Africa: Ethnopharmacological themes in sub-Saharan art objects and utensils. *J Ethnopharmacol* 1998;63:1-179.
- 2 De Smet PAGM. Herbs, health and healers: Africa as ethnopharmacological treasury. Berg en Dal: Afrika Museum, 1999.

FARMACIE VERDEROP

Apotheek in Bridgetown, Barbados 1999
Op de deur hangt een briefje met de tekst:
"Wij hebben ook receptgeneesmiddelen"

foto M. Verbult

[1632]